İSLÂM DÜNYASINDA KİTAP, KÜTÜPHÂNE *ve* VERRÂKLAR

İSMAİL E. ERÜNSAL

TİMAŞ TARİH

Giriş

Kitap denildiğinde akla, tarih boyunca insanoğlunun bilgi birikimini, duygularını düşüncelerini, bilgi alışverişini vs. nakletmek için icâd ettiği bir araç gelmektedir. Bu araç her dönemde farklı şekiller almış ve asırlar sonra, günümüzde ulaştığı bugünkü görünümünü de, muhtemelen yarım asır içinde farklı bir fiziki yapıya sahip yeni bir şekle bırakacaktır.

Bu yüzden her yönü dikkate alınarak kitabın bir tarifini yapmak oldukça güçtür. Çünkü insanoğlu tarih boyunca farklı fiziki özelliklere sahip nesnelere kitap adını vermiştir. Mezopotamya bölgesinde yaşayan halklar için çivi yazılı tabletler ne ise, Mısırlılar için de rulo haline getirilmiş papirüsler odur. Hicaz Yarımadası'nda deri ve parşömen üzerine yazılmış ve bir şekilde bir araya getirilmiş sayfalar da kitap olarak adlandırılmaktadır. Asırlarca elle yazılan, ayrı fiziki özelliklere ve farklı şekillere (rulo/kodeks) sahip bu kitaplar, matbaanın icadından sonra standartlaşmış ve yine kitap olarak adlandırılmaya devam edilmiştir. Günümüzde tamamen elektronik ortamda üretilen eserler de kitap olarak adlandırılmaktadır. Bu yüzden kitabın genel bir tarifini, yani ne olduğunu tanımlamaktan ziyade, dönemlere göre ele almak ve karakteristik özelliklerini ortaya koymak daha makul bir yaklaşım olacaktır.

Bu kitapta inceleyeceğimiz dönemde, yani Orta Çağ İslâm dünyasında, iki tür kitap vardır: Sözlü kitap, yazılı kitap. Bilindiği gibi antik dünyada bilginin sözlü olarak nakli mevcutsa da, bunun sistemli bir hale getirilmesi İslâm medeniyetinde olmuş ve en azından bir dönem için sözlü kitapların çok önemli örnekleri ortaya çıkmıştır. İslâm dünyasında ilk ortaya çıkan kitap olan Kur'ân-ı Kerim, vahiy döneminde her ne kadar bölüm bölüm yazıya geçirilmişse de kitap bütünlüğünde varlığını bir süre sözlü olarak hafızalarda sürdürmüş ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra fiziki bir yapıya kavuşmuştur. İlk iki asırda (I-II/VII-VIII) Kur'ân-ı Kerim etrafında gelişen ilmi faliyetler de aynı yolu izlemiş, bir süre için kitaplar hafızalarda

muhafaza edilen ve sözlü olarak nakledilen nesne olma özelliğini korumuştur. Sözlü kitapların oluşumunda ve sözlü olarak naklinde birkaç yol varsa da hepsinin ortak noktası bir kitabı müellifinden veya müellifinden okuyarak nakletme iznini almış kimselerden dinleyip/okuyup başkalarına okutmak/rivâyet etmek için izin (*icâzet*) almaktır.

Orta Çağ İslâm dünyasında yazılı kitabın ortaya çıkmasının gecikmesinin birçok sebebi varsa da bunlardan en önemlisi Arap yazısının ilk asırda, metinleri sağlıklı bir biçimde aktaracak kadar gelişmemiş olması ve bu yüzden yazılı metinlere güvenilmemesidir. Tahrifat yanında yazıya geçirilirken yapılabilecek yanlışlar uzun süre Müslümanların yazılı metinlere şüpheyle bakmasına sebebiyet vermiştir. İslâm hukukunda da şahit olmadan herhangi bir belgenin geçerli olarak kabul edilmemesi de bu sebepledir. Bu yüzden bir metnin yazılı olsa bile, hafızalarda da muhafaza edilmesine büyük önem verilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'in asırlar boyunca hiçbir değişikliğe uğramadan günümüze ulaşmış olması da hafızalarda muhafaza edilmiş olmasına bağlanmaktadır.

İslâm dünyasındaki kitabın oluşumunda önemli bir yeri olan sözlü rivâyet dönemi etraflıca incelenmeden kitabın gelişim sürecini ve bilginin nakledilmesini anlamak mümkün değildir. Bu sözlü rivâyet döneminde câmilerdeki ders halkaları, seyahatler (*rihle*), imlâ meclisleri, talebelerin, verrâkların, müstemlîlerin kitabın ortaya çıkmasına, bir metin haline getirilmesine ve çoğaltılmasına katkıları, detaylı bir şekilde incelenmeden kitabın tarihinin ortaya konulamayacağı çok açıktır.

Üzerinde önemle durulması gereken husus Orta Çağ İslâm dünyasında ortaya çıkan kitabın, üretim şekli ve oluşum süresinde geçirdiği değişiklikler yüzünden kazandığı bazı karakteristik özelliklerdir. Matbu kitabın aksine bu dönemde ortaya çıkan bir kitabın standart bir şekli olmayıp çoğaltılarak elde edilen her nüshanın kendine mahsus bir kimliği vardır. Sözlü kitap döneminde (I-II/VII-VIII. asırlar) ortaya çıkan kitapların yazıya geçiş sürecinde farklı rivâyetlerinin kullanılmasından dolayı, bir yazara âit kitabın birden farklı versiyonu ortaya çıkabilmiştir.

Telif döneminde ise müellifler hayatlarının farklı dönemlerinde aynı kitabın farklı versiyonlarını ortaya koyabildiklerinden, aynı kitabın müellif elinden çıkmış farklılıklar içeren iki veya daha çok nüshası oluştuğu görülmektedir. Bu dönemde yaşayan müellifler eserlerini her zaman

genişletir, kısaltır ve bazı değişiklikler yapabilirlerdi. Bu yüzden bazı müellifler hayatlarının bir döneminde, farklı versiyonları olan eserlerine son şeklini verip ve eserin bu şekliyle nakline icâzet vererek bir birlik sağlamaya çalışmışlardır. Her ne kadar ilk dönemlerde aktarılan bilgilerin sıhhatini temin için büyük bir hassasiyet gösterilmiş ve kitapların sıhhatli bir şekilde aktarılması ve çoğaltılması için icâzet, imlâ ve münâvele gibi sistemler geliştirilmişse de bu sistemler sadece eldeki nüshanın doğru olarak aktarılmasını garanti edebilmiştir. Yine de bir müellifin ölümünden sonra sözlü nakledilen eserinin yazıya geçirilişinde farklı rivâyet zincirlerinin kullanılmasından dolayı farklı versiyonlarının ortaya çıkışı devam etmiştir. Bazı kitaplar da sözlü olarak aktarılırken râvilerin müdahalelerine maruz kalmıştır. Sözlü kitaptan yazılı kitaba geçişte de bazı müelliflerin talebeleri, bir nevi editörlük yaparak kitaba son şeklini vermiştir. Bu yüzden bazı kitaplar müellifine değil de daha sonra onu yazılı hale getiren talebelere isnad edilmiştir/âit olarak gösterilmiştir.

İlk iki asırda kaynaklardaki binlerce sayfanın ezberlenip, ezberden nakledilmesi ile ilgili rivâyetleri anlamak gerçekten de güçtür. Ancak bazı rivâyetler, bunun derslere katılıp okutulan kitabı kolayca ezberleme gibi bir uygulama olmadığını göstermektedir. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in bir kitabın sözlü olarak bir bölümünü rivâyete izin hakkını alabilmek için imlâ meclisine 5-6 yıl devam ettiğini söylemesi, bu sürecin oldukça güç ve uzun bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.[1] İbn Şıhne'nin, *el-Emâli'l-Muhibbiye* adlı 200 varaklık bir eseri imlâ yoluyla 6 senede 70 mecliste yazdırması da bu yolla yapılan telifin uzun zaman aldığını göstermektedir.

Sözlü kitabın yazılı kitaba dönüşüm sürecindeki evrelerin ne kadar meşakkatli olduğunu Pedersen, İbnü'n-Nedim'in bu konudaki bir naklinden hareketle veciz bir şekilde şöyle anlatmaktadır:

> Kitabın ortaya çıkış aşamalarının ne kadar güç olduğunu yukarıdaki nakilden anlamaktayız. [Yazılması tasarlanan] kitap müellifi tarafından önce [düzenlenen meclislerde] katılanlara anlatılmış, daha sonra [mecliste] müellifin huzurunda, farklılıklar ihtiva eden yazıya geçirilmiş üç şekli müstensih tarafından [meclise devam edenlere] okunmuştur. Bu süreçte ortaya çıkan değişiklikler ve ilâveler müellifin yardımcısına/müstemlîye yazdırılmış o da yazdığı bu son şekli [mecliste] müellife

[1] Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih,* c. II, s. 199-200.

> okumuş, böylece eser bu son okunuşundan sonra nihâî şekline kavuşmuştur. Müellif [meclise katılanlara] bu son şeklin rivâyeti için izin vermiştir.[2]

Müellifin sağlığında, sözlü kitabın rivâyet edilmesinde ve yazıya geçirilme sürecinde tam bir kontrolü vardır. Onun icâzetini taşımayan hiçbir nüsha nakledilemez, rivâyet edilemez. Sözlü kitaplar geleneksel metodlarla yazıya geçirilip bir süre sonra çoğaltılma aşamasına gelindiğinde bir nevi *copyright* olan icâzet uygulaması yine müellifin eseri üzerindeki kontrolünü sağlamaya yardımcı olmuştur. Ancak aradan birkaç asır geçtikten ve kitap çoğaltılımında geleneksel metodlar terk edildikten sonra müellifin kitabı üzerinde herhangi bir kontrolünün kalmadığını görmekteyiz. Müstensihlerin metin üzerindeki çıkarma ve ekleme gibi müdahalelerinin yanında farkında olmadan yaptıkları hatalar da farklı nüshaların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmiştir.

İslâm dünyasındaki kitapların bu özelliklerinden ötürü kitabın ne olduğunun ortaya konulabilmesi, önce oluşum sürecinin daha sonra da fiziki özelliklerinin etraflıca incelenmesini gerektirmektedir. Fiziki özelliklerin en önemlisi kitabın şeklidir. İslâm'ın doğduğu dönemde komşu medeniyetlerdeki yazılı kitap, "rulo" evresini geçirip kodeks şeklindeki fiziki görünümüne kavuşmuş olduğundan, Müslümanlar da bu şekli benimsemiş ve sözlü kitapların yazıya geçirilme sürecinin yoğun olarak başladığı III/IX. asırdan Orta Çağ döneminin sonuna kadar İslâm dünyasında, kodeks şeklinde el yazması kitaplar hâkim olmuştur. Şüphesiz ki II/VIII. asırda kâğıdın İslâm dünyasına girişi, kodeks şeklini hem kolaylaştırmış hem de uygulama kolaylığı açısından zaruri kılmıştır.

Geniş bir coğrafyada üretilen İslâmi yazmalar her ne kadar fiziki yönleri bakımından bazı müşterek unsurlara sahiplerse de bu unsurlar, dönemlere ve bölgelere göre farklı özellikler göstermektedir. Arap Yarımadası'ndaki Emevi ve Abbasi, İspanya'daki Endelüs, Mısır'daki Fâtimî ve Memlûklular, Orta Asya ve Hint Yarımadası'ndaki İlhanlı, Babürlü ve Timurlularda ve İran coğrafyasında yazma eserler zaman içinde kendilerine özgü bazı şekil özellikleri kazanmışlardır.

---

[2] Johannes Pedersen, *The Arabic Book,* çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 31.

Medeniyetler arasında etkileşim ve bilgi transferi kaçınılmazdır. Şüphesiz ki Müslümanlar da komşu oldukları ve temasta bulundukları ülkelerin kitapla ilgili tecrübelerinden yararlanmışlardır. Çin menşeli kâğıt yapımı tekniğinin öğrenilmesi, İslâm dünyasında kültür alanında önemli gelişmeler sağlamış, İslâm rönesansının en önemli etkenlerinden olmuştur. Müslümanlar yoluyla bu buluşun Batı'ya aktarılması da birçok Avrupa ülkesinde bilginin geniş kitlelere ulaşmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Cilt yapımında Mısır'daki Koptların bilgi birikimleri de Müslümanlarca Habeşistan ve Yemen yoluyla kazanılmış ve Müslümanlar geliştirdikleri yeni tekniklerle bu sanatın en güzel örneklerini vermişlerdir. Telif faaliyetlerinin gelişmesinde komşu medeniyetlerin birikiminin tercüme yoluyla aktarılması, özellikle din dışındaki matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji, zooloji vs. gibi alanlarda, Müslümanların bu konulardaki bilgi birikimini kolayca tevarüs etmesine ve bu dallardaki çalışmaları geliştirmelerine önemli bir katkısı olmuştur.

Yazılı kitap dönemine geçildikten sonra kitaplardan yararlandırmada en önemli rolü kütüphâneler oynamıştır. İlk asırlardaki özel kütüphânelerin fonksiyonunu, çok zengin koleksiyonlara sahip saray, Beytü'l-Hikme, dârü'l-ilm ve medrese kütüphâneleri devralmıştır. V/XI. asırdan itibaren medrese kütüphâneleri, medreselerin gelişimine paralel olarak daha da yaygınlaşmış ve uzun asırlar öğretim sistemine en önemli hizmeti veren bir birim olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Orta Çağ İslâm dünyasında matbaa olmamasına rağmen kitapların çoğaltılmasında ve yayılmasında hiç sıkıntı çekilmemiştir. Verrâklar, müstemlîler, müstensihler ve talebeler birer matbaa gibi çalışmış ve bu sayede yüzbinlerce ciltlik koleksiyonlara sahip kütüphânelerin kurulması mümkün olmuştur. Verrâklar, İslâm'ın ilk asırlarında, dinî, edebî, felsefi konuların ve tarihleri oluşturan rivâyetlerin oluşum ve aktarım sürecinde çok önemli bir rol oynadıkları gibi, bu birikimin yazıya geçirilmesinde, yazı için gerekli malzemenin temininde ve yazılan eserlerin çoğaltılmasında ve satışa sunulmasında da önemli görevler ifa etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda telif ve istinsah edilen eserleri ilim taliplerine ulaştırmak için açtıkları dükkânlar ve bu dükkânların oluşturduğu çarşılar ilmî, felsefi ve edebî sohbetlerin ve müzâkerelerin gerçekleştirildiği birer kültür merkezine dönüşmüştür.

Görüldüğü gibi kitabın ortaya çıkışında ve oluşum sürecinde aşağıda ele alacağımız çeşitli etkenler rol oynamıştır.

İslâm Dünyasında Kitabın Ortaya Çıkışı

İslâm Öncesi Dönem

Kitabın gelişimi ve bugünkü şeklini alışı, geçirdiği birkaç evreden sonra olmuştur. Çeşitli dönemlerde tabletler, papirüs ruloları, bir araya getirilmiş deri ve parşömen sayfaları ve özellikle de İslâm dünyasında, bir konuda ezberlenip nakledilen rivâyetler, kitap olarak adlandırılmaktaydı. Antik Çağlardaki mevcut kitap şekilleri, Milat'tan sonra bazı değişimler geçirmiş ve bu değişimler ilk asırlarda da devam etmişse de kitap bugünkü şeklini, kâğıdın İslâm dünyasına girişiyle ve yaygın olarak kullanılmaya başlanmasıyla II/VIII. asır sonlarında almıştır.

Câhiliye dönemi şâirlerinden İmrü'l-Kays, Bişr b. Ebû Hazm, Züheyr b. Ebû Selmâ, Lebîd, Hâtemü't-Tâ'î, 'Ubeyd b. el-Ebras ve Nâbiğa gibi şâirlerin dîvânlarında kalem, devât, rakk/rıkk, midâd, mehârik, kubati ve 'usüb gibi bazı yazı malzemelerinin geçmesinden sözlü rivâyetin hâkim olduğu Câhiliye döneminde, Arapların yazıyı da kullandıkları anlaşılmaktadır.[1] Güney Arabistan'da çok sayıda yazılı taş ve kayalarla ağaç dallarına rastlanılması, okuma yazmanın bölge halkı arasında yaygın olabileceğini de düşündürmektedir.[2] Hicaz bölgesinde de benzer bir durum olmalıdır.

---

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Nâsırüddin el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî,* Dârü'l-Ma'ârif, Kahire 1978; Ahmed Hattab el-'Ömer, "el-Kitâbetü'l-'Arabiyye fi'l-'Asri'l-Câhilî ve Tarikatü't-Ta'allüm", *Âdâbu'r-Râfideyn,* c. 10, Musul 1979, s. 62-82; Kasım Ahmed es-Samerrâî, "el-İcâzât ve Tatavvurahâtu't-Tarihî", *'Alemü'l-Kütüb,* c. II/2, Riyad 1981, s. 278-279. Ayrıca bkz. Johannes Pedersen, *The Arabic Book,* çev. Geoffrey French, yay. haz. Robert Hillenbrand, Princeton University Press, 1984, s. 7-11.

2 Peter Stein, "Literacy in Pre-Islamic Arabia: An Analysis of the Epigraphic Evidence", *The Qur'an in Context. Historical and Literary Investigations into The Qur'anic Milieu,* yay. haz. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx, Leiden, Brill, 2010, s. 269-273. Mahmut Kelpetin, *İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016, s. 29-115. Arapların İslâm öncesine âit kitabeleri için bkz. Christian Robin, "L'épigraphie de l'Arabie avant l'Islam: intérêt et limites", *REMMM*, c. 61/1, Paris 1991, s. 113-125.

İbnü'n-Nedim bu dönemde Mekke'deki Câhiliye Araplarının kullandıkları yazının Mekkî yazısı olarak isimlendirildiğini söylemektedir.

Mekke önemli bir ticaret merkezi olduğu için muhakkak ki bu şehirde birçok ticari ve siyasi yazışmalar yapılmıştır. Ancak Câhiliye dönemine ait bazı ticari anlaşma metinleri ve sayfaların mevcudiyetine dair kaynaklarda az sayıda olsa da bilgiler mevcutsa[3] ve bazı Câhiliye dönemi şairlerinin şiirlerinin (*Mu'allakat-ı Seb'*) deri veya papirüs üzerine yazılıp Kabe'nin duvarına asıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da[4] bu dönemden günümüze ulaşmış bazı yazıtlar dışında herhangi bir yazılı metin mevcut değildir.[5]

Belâzurî, İslâm öncesi Mekke'de 17 erkeğin ve 7 kadının okuma yazma bildiğini nakletmektedir.[6] Ancak Belâzûrî'nin saydığı isimler arasında okuma yazma bildiği bilinen Talha b. 'Ubeydullah, Halid b. Velid, Ebû Bekir es-Sıddîk, 'Amr İbnü'l-'Âs gibi isimlerin olmaması, Belâzûrî'nin seçici olduğunu ve bu sayının şüpheyle karşılanması gerektiğini göstermektedir.[7] Câhiliye döneminde küçük çocukların okuma yazma öğrenmek için gittikleri okullar (ketâtib) mevcuttu.

Yoğun ticarete sahne olduğundan dolayı Mekkeli müşrikler arasında okuma yazma oranı Medinelilere göre daha fazlaydı. Bedir savaşında esir alınan Mekkeli müşriklerden, fakir oldukları için fidyelerini ödeyemeyip de

---

3 İbnü'n Nedim, Halife Me'mun'un kütüphânesinde Peygamberimiz'in dedesi Abdülmüttalib b. Hâşim'in hattıyla deri üzerine yazılmış bir borç senedi bulunduğundan söz etmektedir. Bu da III./IX. asra, bu tür bazı yazılı belgelerin ulaştığını göstermektedir. Bkz. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, (Teceddüd neşri), c. I, s. 8.

4 Bu rivâyetlerin tartışılmasıyla ilgili olarak bkz. Nasıruddin el-Esed, *Mesâdirü'ş-Şi'ri'l-Câhilî ve Kıymetüha't-Tarihiyye*, Kahire 1978, s. 169-172.

5 Salahüddin el-Müneccid, *Dirâsât fi Tarihi'l-Hatti'l-Arabî Münzü Bidâyetihi ilâ Nihâyeti'l-'Asri'l-Ümevî,* Beyrut 1972, s.azk 23; Werner Diem, "Some Glimpses at the Rise and Early Development of the Arabic Orthography", *Orientalia*, c. 45, 1976, s. 251-261; Beatrice Gruendler, *The Development of The Arabic Scripts, From the Nabatean Era to The First Islamic Century According to Dated Texts,* Scholars Press, Atlanta, Georgia 1993, s. 13-14; Seyyid Nâsır en-Nakşibendî, "Menşe'ü'l-Hatti'l-'Arabî ve Tatavvuruhu", *Sümer,* c. III/1, Bağdad, 1947, s. 129-142; Laïla Nehmé, "New dated inscriptions (Nabataean and pre-Islamic Arabic) from a site near al-Jawf, ancient Dûmah, Saudi Arabia", *Arabian Epigraphic Notes* no. 3, 2017, s. 121-164.

6 Şaban Abdülaziz Halife, *el-Kütüb ve'l-Mektebât fi'l-'Usûri'l-Vustâ,* Kahire 2001 s. 29.

7 Muhammad Faris Jamil, *Islamic Wiraqah 'Stationary' During The Early Middle Ages,* Basılmamış Doktora Tezi, The University of Michigan 1985, s. 8-9.

serbest kalmayan bazı kimselerin, Medineli Müslümanlara okuma yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakılması,[8] Mekkeliler arasında alt sınıflardan kişilerin bile okur yazar olduklarını göstermektedir.[9]

İslâm geldiğinde Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinden okuma yazmayı bilen kimseler mevcuttu.[10] Belâzûrî bunlardan yedi kişinin isimlerini vermektedir.

İslâm Sonrası Dönem

İslâm'ın geldiği dönemde Mekke'de ve Medine'de okuma yazma bilen erkek ve kadınların isimlerini tarihî kaynaklarda bulmak mümkündür.[11] Kur'ân-ı Kerim'de bazı işlemlerin yazıyla tespitinin emredilmesi de,[12] bu dönemde yeteri derecede okuma yazma bilenlerin mevcut olduğunu gösterir.[13] Peygamberimiz'in okuyup yazma bilip bilmediği ve Kur'ân-ı Kerim'de geçen "ümmî" kelimesinin ne anlama geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[14] Hz. Peygamber'in Okuma yazma bilmediğini savunanlar yanında okuma yazma yanında başka dil de bildiği görüşünde olanlar da vardır.[15]

---

8 Bu konudaki çeşitli rivâyetler için bkz. Michael Lecker, "Zayd b. Thâbit, 'a Jew With two Sidelocks': Judaism and Literacy in Pre-Islamic Medina (Yathrib)", *Jews and Arabs in-Pre-and Early Islamic Arabia,* Ashgate Publishing Company, Surrey 1998, s. 265-266; Claude Gilliot, "Die Schreib- und/oder Lesekundigkeit in Mekka und Yathrib/ Medina zur Zeit Mohammeds", *Schlaglichter. Die beiden ersten islamischen Jahrhunderte*, yay. haz. Markus Gross, Karl-Heinz Ohlig, Berlin 2008, s. 304-307.

9 Khalil 'Athamina, "Al-Nabiy al-Ummiyy: An Inquiry into the Meaning of a Quranic Verse", *Der Islam*, c. 69/1, Hamburg 1992, s. 69-70.

10 Muhammed 'Accâc el-Hatîb, *es-Sünnetü Kable't-Tedvîn,* Mektebetü Vehbe, Kahire 1988, s. 215-216.

11 Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Education and Learning in the Early Islamic World*, yay. haz. Claude Gilliot, Ashgate-Variorum London 2012, s. XXII-XXIX; Lecker, *a.g.m.*, s. 267-271; Yahya Vehîb el-Cebbûrî, *el-Hattu ve'l-Kitâbe fi'l-Hadareti'l-'Arabiyye*, Dârü'l- Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, s. 40.

12 Bakara 282, 235, Nur 33.

13 Devin J. Stewart, "Images of Writing in the Qur'an and the Sultan as a Royal Warrant", *Der Islam*, c. 101/1, Berlin 2024, s. 81-83.

14 Khalil 'Athamina, *a.g.m.*, Bu konudaki farklı rivâyet ve görüşlerin değerlendirilmesi için şu çalışmaya bakılabilir: Mehdy Shaddel, "Qur'ânic Ummî: Genealogy, Ethnicity, and The Foundation of a New Community", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam,* c. 43, Jerusalem 2016, s. 1-59.

15 Şii ülemasından Ebu'l-Feth el-Karaciki (ö. 449/1057) bu konuda bir kitap yazmıştır: *el-Kavl fi ma'rifeti'n-Nebi bi-kitabe ve sairi'l-Luga*. Devin J. Stewart, *a.g.m.*, s. 82'den naklen.

Peygamberimiz'e risâlet geldikten sonra sahabeden bazıları kendisine kâtip olarak hizmet etmişlerdi: Ali b. Ebi Tâlib, Osman b. Affan, Ömer b. Hattab, Ebû Bekir, Hâlid b. Sa'îd b. el-'Âs, Hanzele b. er-Rebî', Yezîd b. Ebû Süfyân, Muâviye b. Ebû Süfyân, Übey b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit.[16] Bunlar arasında en öne çıkanı Zeyd b. Sâbit idi. Sahabeden Zeyd b. Sabit Arapça okuma yazma dışında İbranice okuyup yazıyor, 'Amr İbnü'l-'Âs da Süryanice biliyordu. Medine'ye hicretten sonra Peygamberimiz'in mektuplarından bazılarını da Übey b. Ka'b yazmıştır. Mekke'nin fethinden sonra Muaviye'nin gerek vahyi yazıya geçirmede gerekse de diğer konularda yoğun olarak kitabet hizmetinde çalıştığını görüyoruz.[17] İbnü'n-Nedim, bu dönemde kullanılan yazıyı da "Hatt-ı Medenî" olarak adlandırır.[18]

Peygamberimiz'in döneminden bazı hükümdarlara gönderilen deri üzerine yazılmış mektuplarla[19] taş üzerine kazılmış birkaç metin[20] kalmıştır. Kaynaklarda Peygamberimiz'in Medine'ye hicretinden sonra çeşitli kabilelerden gelen heyetlere verdiği dinî, siyasi ve ekonomik konuları ihtiva eden belgeler ve bu belgelerin muhtevalarıyla ilgili bilgiler ve Veda Hutbesi'nin yazıldığına dâir rivâyetler bulunmaktaysa da bunların hiçbirinin orijinali günümüze ulaşmamıştır.[21] Bu belgelerin mevcudiyetini,[22] râvilerin belgelerin

---

16 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Muhammed Mustafa A'zami, *Küttâbü'n-nebi (s.a.v)*, Mektebetü'l-İslâmi, Beyrut 2003.

17 Salahüddin el-Müneccid, *a.g.e.*, s. 23. Hz. Peygamber'in vahiy yazımında ve çeşitli konularda kâtip olarak görevlendirdiği 61 sahâbînin listesi ve biyografileri için bkz. A'zamî, *Küttâbü'n-Nebî,* s. 30-112.

18 Mekke ve Medine hattının bazı araştırmacılar tarafından Hicâzî yazısı olarak adlandırılması için bkz. Sergio Noja Noseda, "Paregra to the Volumes of Sources de la Transmission Maniscrite de Texte Coranique Thus Far Published and in Course of Publication", *Results of Contemporary Research on the Qur'ân, The Question of a Historia-Critical Text of the Qur'ân*, yay. haz. Manfred S. Kropp, Beirut 2007, s. 157-162.

19 Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi,* çev. M. Sait Mutlu, İstanbul 1966, s. 239; Aynı müellif, *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye*, Beyrut 1985, s. 102, 108, 137, 141, 147, 162; Nasıruddin el-Esed, *a.g.e.*, s. 33.

20 Muhammed Hamidullah, "Some Arabic Inscriptions of Medinah of the Early Years of Hijrah", *Islamic Culture,* c. XIII (1939), s. 429, 434.

21 Sarah Z. Mirza, "The Peoples' Hadith: Evidence for popular Tradition on Hadith as Physical Object in the First Centuries of Islam", *Arabica*, c. 63, Brill, Leiden 2016, s. 30-45.

22 Meselâ Kalkaşandi (*Subhu'l-A'şâ*, c. XIII, s. 122), Temîmü'd-Dârî'ye tahsis edilen bir arazi için yazılan belgeyi gördüğünü ve âilenin gerektiğinde bu belgeyi ibrâz

fiziki özellikleriyle ilgili olarak zikrettikleri "*edîmü'l-ahmer*" (kırmızı deri), "*cild*" (deri) ve "'*asîb*" (hurma dalı) gibi tavsiflerden ve "Hz. Peygamber, bir deri parçası istedi ve üzerine yazdıktan sonra evine girdi ve belgenin altına mührünü bastı" gibi rivâyetlerden anlıyoruz.[23] Mukatil b. Süleyman (ö. 150/767), Necran halkının Hz. Ali'ye, Hz. Peygamber'in kendilerine vermiş olduğu bir anlaşmanın, Peygamber'in mührünü de *(hâtemü'n-Nebî)* taşıyan deri (*edîm*) üzerine yazılmış bir nüshasını getirdiklerini nakleder.[24] İbn İshak da (ö. 151/768) *Sire*'sinde (*el-Megâzî*), Züheyr oğullarından bir kimsede bulunan Hz. Peygamber'in deri (*edîm*) üzerine yazılmış bir mektubundan bahseder.[25] Taberânî'nin naklettiğine göre Süleym kabilesinden biri, diğer bir kabileyle ihtilaflı oldukları bir araziyle ilgili Hz. Peygamberin kendilerine vermiş olduğu bir mektubu ne zaman Medine kadısına göstermişlerse, kadı kendilerinin haklılığına hükmettiğini söylemiştir.[26] Ezrakî'nin (ö. 250/864) naklettiğine göre Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinde Ezrak b. Amr'a verdiği deri üzerine yazılmış belge 80/699 yılında Kabe'yi sel bastığında kaybolmuştu.[27] Hz. Peygamber, hicretin ikinci yılında Abdullah b. Cahş'ı, Nahle Seriyyesi'ne kumandan olarak tayin ettiğinde Übey b. Ka'b'a bununla ilgili bir belge hazırlatmıştı.[28]

Kaynaklarda, Hz. Peygamber'in çeşitli kimselere ve kabilelere verdiği başkaca mektuplarından ve muhtevalarından bahsedilir.[29] Ancak orijinalleri

.....

ettiğini söylemektedir. Sarah Z. Mirza, *a.g.m.*, s. 46'dan naklen. Bu konudaki diğer başka rivâyetler için bkz. Michael Lecker, "The Preservation of Muhammad's Letters", *People, Tribes and Society in Arabia Around the Time of Muhammad,* Ashgate, Variorum, Hampshire 2005, s. 1'den naklen.

23 Sarah Z. Mirza, *a.g.m.*, s. 39-44, 47.

24 Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîr*, yay. haz. 'Abdullâh Mahmud Şehhâte, Beyrût 1423/2002. Ebû Yusuf (ö.182/798) ve İbn Sa'd (ö.230/845), bu olayı daha geniş bir şekilde naklederler. Bkz. *el-Harâc li-Ebî Yûsuf*, yay. haz. Tâhâ 'Abdurra'uf Sa'd, Sa'd Hasen Muhammed, s. 87; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, c. I, yay. haz. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Beyrût 1410/1990, s. 213.

25 İbn İshâk, *es-Sîre*, yay. haz. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, s. 269.

26 Michael Lecker, "The Preservation of Muhammad's Letters", People, *Tribes and Society in Arabia Around the Time of Muhammad,* Ashgate, Variorum, Hampshire 2005, s. 1-22.

27 el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, c. II, 248.

28 el-Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. I, 371.

29 Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm b. 'Abdillâh el-Herevî el-Bağdâdî (ö. 224/839), *c*. I, *Kitâbu'l-Emvâl*, yay. haz. Ebû Enes Seyyid b. Receb, Riyâd 1428/2007, s. 289; İbn

günümüze ulaşmadıklarından bütün bu mektupların/belgelerin gerçek olup olmadıklarını bilemiyoruz. Lecker, bu mektuplardan büyük bölümünün gerçek olduğu kanaatindedir.[30] Ancak mevcudiyetlerinden kaynaklardaki rivâyetler dolayısıyla haberdar olduğumuz bu mektuplardan bazıları da muhtemelen gerçek değildi. Bilindiği gibi Orta Çağ İslâm dünyasında mâlî konularda imtiyaz sağlayan sahte belge üretmek oldukça yaygındı. Nitekim Halife Kâ'im Biemrillah'ın veziri Ebû'l-Kâsım ibnü'l-Müslime, Hatîb Bağdâdî'ye, Yahudilerin elindeki Hz. Peygamber'in Hz. Ali'ye yazdırdığını iddia ettikleri ve bazı sahabenin de şahit olarak zikredildiği Hayber halkından cizye alınmamasına dâir belgenin gerçek olup olmadığını sormuş, o da bu uydurma bir belgedir demiştir. Bunun üzerine vezir, "Nereden anladın?" deyince Hatîb Bağdâdî de, "Belgede, Mu'âviye b. Ebû Süfyân şâhit olarak gözüküyor. Halbuki Mu'âviye Mekke'nin fethinde Müslüman olmuştu, Hayber Olayı ise 7. yıldaydı. Ayrıca Sa'd b. Mu'âz da şâhit olarak görülüyor. Sa'd da Hendek Vak'ası'nda, 5. yılda vefat etmişti" şeklinde cevap vermiştir.[31]

İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Hasan b. el-Kûfî'ye dayanarak, 135/753-225/840 tarihleri arasında yaşıyan Ebû'l-Hasan el-Medâ'inî'nin Hz. Peygamber'in yaptığı anlaşmalarla çeşitli hükümdarlara gönderdiği mektupları içeren *Kitâbu 'Uhûdi'n-Nebî, Kitâbu Resâ'ili'n-Nebî 'aleyhi's-selâm, Kitâbu Kütübi'n-Nebî ile'l-Mülûk* gibi kitapları olduğunu söylediğine göre[32] bu eserlerin önemli bir kısmı III/IX. asra ulaşmıştı.[33] Hz. Peygamber'in mektuplarıyla yaptığı anlaşmaların metinleri klasik İslâm kaynaklarında yer almıştır.[34]

.....

Sa'd, *et-Tabakât*, c. I, 230, 242; Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö.241/855), *el-Musned*, yay. haz. Şu'ayb el-'Arnaût 'Âdil Murşid vd., 1421/2001, s. 508; Muslim, *es-Sahîh*, c. II, 991; İbn Tayfûr, *Belâğâtü'n-Nisâ'*, s. 123; en-Nesâ'î, *es-Sunenü'l-Kubrâ*, c. IV, 331; Ebû'l-Kâsım el-Beğavî, *Mu'cemü's-Sahabe*, c. II, 261; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, IV, 214; en-Nuveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XVIII, 45; el-Hâzin, *Lubâbu't-Te'vîl*, s. 363.

30 Lecker, *a.g.m.*, s. 1.

31 Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, c. I, s. 386.

32 *el-Fihrist, (Teceddüdi neşri)*, c. I, s. 113-114.

33 İbn Nedim, İbnü'l-Kûfî'nin kendisinde, Abbas el-Yâbis'in hattıyla Medâ'inî'ye âit bazı eserlerin deri üzerine yazılmış 8 cüzünün bulunduğunu belirttiğini naklet-mektedir. (*el-Fihrist (Teceddüdi neşri)*, c. I, s. 114).

34 M. Hamidullah, Hz. Peygamber'in 6 mektubu yanında (*Six originaux des lettres du Prophète de l'islam: étude paléographique et historique des lettres du Prophète*, Tougui, Paris 1985) Hz. Peygamber'e isnâd edilen metinleri, orijinalliklerini de tartışarak, yukarıda bahsettiğimiz *Mecmu'atü'l-Vesâ'iki's-Siyâsiyye* adlı eserinde toplamıştır. Yahya

Kur'ân-ı Kerim'in Mushaf Haline Getirilmesi ve Yazıya Geçirilen İlk Rivâyetler

Orta Çağ İslâm dünyasında yazıya geçirilmiş kodeks formatında ortaya çıkan ilk kitap Kur'ân-ı Kerim'dir.[35] Kur'ân-ı Kerim'i, tefsire ve Kur'ân ilimlerine, hadise, ahbâra, sarf, nahiv ve lügate, edebî metinlere, kimya ve tıp gibi ilimlere dâir kitaplar ve tercüme eserler takip etti.

Kur'ân nâzil olmaya başlayınca Peygamberimiz vahyedilen ayet ve sureleri sahabelere okuyor ve ezberlettiriyor, vahyedilen ayet ve sureler aynı

Vehîb el-Cebbûrî, parşömen üzerine yazılmış bu mektuplardan 4'ünün günümüze ulaştığını söyleyip gerçek olup olmadıkların tartışmakta ve metinlerini tahlil etmektedir. *el-Hattu ve'l-Kitâbe fi'l-Hadareti'l-'Arabiyye,* Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, s. 43-46. Hz. Peygamberin Bizans imparatoru Herakleios'a, Dihyetü'l-Kelbî'yle gönderdiği mektubun orijinal nüshasının mevcudiyetine dâir bkz. Salah 'Abdü's-Settâr Muhammed eş-Şehâvî, "Risâletü'r-Resûl, Salla'llâhu 'aleyhi ve Sellem ilâ Herakıl", *Türâsünâ,* no. 71, Müessesetü Âli Beyt 2019, s. 20-22. Anılan makalede mektubun orijinalinin bir fotokopisi vardır. (s. 21). Ayrıca bkz. İbn Tolun ed-Dımeşki, *Hz. Peygamber (s.a.v.) Devri Vesikaları (İ'lâmu's-Sâilîn an Kütübi Seyyidi'l-Mürselîn),* Çeviri ve İnceleme Yusuf Durmaz, İnsan Yayınları, İstanbul 2024.

Hz. Peygambere âit mektupların ve kaynaklarda kendisine isnad edilen belgelerin geniş bir analizi için bkz. Sarah Zubair Mirza, *Oral Tradition and Scribal Conventions in the Documents Attributed to The Prophèt Muhammad,* Yayınlanmamış doktora tezi, The University of Michigan 2010. Özellikle Hristiyanlarla olan yazışmalar için bkz. John Andrew Morrow, *The Covenants of the Prophet Muhammad with the Christians of the World,* Angelico Press, 2013.

35 A. F. L. Beeston, "Backround Topics", *Arabic Literature to the End of the Umayyad Period*, yay. haz. A. F. L. Beeston ve dğr., Cambridge University Press, 1983, s. 22-23. Câhiliye toplumunda kitap sözcüğü Kur'ân-ı Kerim'in ve diğer kutsal kitapların kastedildiği durumlar hariç diğer durumlarda, yazılı olan her şey için kullanılıyordu. İslâmi dönemde de bu uygulama sürdürülmüş, yazılı eserler için kitap sözcüğü kullanıldığı gibi yazılı olan her şey, özellikle de mektuplar için de kitab/kütüb sözcükleri kullanılmaya devam edilmiştir. Meselâ bkz. et-Taberî, *et-Târih,* c. VII, s. 369; Ebû 'Ömer el-Kindî, *Kitâbu'l-Vülât,* s. 14; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd,* c. VIII, s. 113; Bahâ'eddin ibn Şeddâd, *en-Nevâdirü's-Sultâniyye,* s. 278. Ayrıca bkz. Raif Georges Khoury, "L'Apport Specialement Important de la Papyrology dans la Transmission et la Codification des Plus Anciennes Versions des Mille et une Nuit et D'autres Livres des Deux Premiers Siécles Islamiques", *Papyrology and the History of Early Islamic Egypt,* yay. haz. Petra M. Sijpesteijn ve Lennart Sundelin, Brill, Leiden 2004, s. 69-70. Ayrıca bkz. Samir Arbache, "Le terme *kitâb* (Écriture) dans le Coran et dans une ancienne version arabe des Évangiles, *Al-Kitâb. La sacralité du texte dans le monde de l'Islam, Belgian Society of Oriental Studies,* Leuven 2004, s. 321-332.

zamanda vahiy kâtiplerince de çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılıyordu.[36] Böylece Kur'ân hem yazılı hem de sözlü bir biçimde korunmaya alınmış oluyordu. O dönemde kullanılan Arap yazısının yetersizliğinden dolayı, yazıya geçirilmiş Kur'ân metinlerinin okunmasında ortaya çıkan bazı güçlükler de,[37] Kur'ân'ın ezberlenmesi dolayısıyla halledilmiş oluyordu. Hz. Peygamber'in vefatında Kur'ân metni hâfızların hafızasında olduğu gibi papirüsler, deri parçaları, kurumuş hurma dalları, tahtadan yapılmış tabletler (Yazı tahtası), develerin kaburga ve kürek kemikleri, taş parçaları vs. gibi o dönemde kullanılan birtakım yazı malzemeleri üzerinde yazılı olarak da mevcuttu.[38] Hz. Peygamber'in Hicret'ten önce İslâm'ı kabul etmek için Medine'den Mekke'ye gelen heyet içinde bulunan Râfi' b. Mâlik ez-Zurkî'ye o zamana kadar vahyedilen ayet ve sureleri yazılı olarak toplu halde verdiğini ve onun da kendi mahallesinde yaptırdığı mescidde toplanan Müslümanlara bu ayet ve sureleri okuduğunu biliyoruz.[39]

Ancak Hz. Peygamber döneminde vahiy kâtipleri vahyedilen ayet ve sureleri belirtilen yazı malzemelerine yazıp sahifeler ve cüzler oluşturmuşlarsa da Kur'ân, Hz. Ebû Bekir döneminde (11-13/632-634) toplanıp iki

---

36 Kalkaşandi, *Subhu'l-A'şâ,* c. 1, s. 126.

37 Peygamberimiz döneminde yazıya geçirilen Kur'ân'ın imlâsında kullanılan Nabatlardan alınan bir tür Arami yazısı, vahyedilen Kur'ân'ı tespitte birtakım güçlükler çıkarmakta ve okunuşunu güçleştirmekteydi. Bkz. Werner Diem, "Some Glimpses at the Rise and Early Development of the Arabic Orthography", *Orientalia*, c. 45, 1976, s. 255; Jan Retsö, "Arabs and Arabic in the Age of the Prophet", *The Coran in Context,* yay. haz. Angelika Neuwirth, Nicolai Sinai, Michael Marx, Brill, Leiden 2010, s. 283-284; Ahmad Al-Jallad, *The Damascus Psalm Fragment. Middle Arabic and the Legacy of Old Higâzî,* University of Chicago 2020, s. 59. Hicaz bölgesinde dördüncü asırdan başlayarak yedinci asra kadar Arapça yazımında Âramiceden çok Nabat yazısı kullanılmaya başlanmış ve İsâmın ilk dönemlerinde de bu uygulama sürmüştür. 22/642-643 tarihli papirüste ve 24/644-645 tarihli kitabede kullanılan alfabede bu açıkça görülür. M. C. A. Macdonald, "Ancient Arabia and the written word", *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies,* 2010, Vol. 40, Supplement: *The Development of Arabic as a Written Language*. Papers from the Special Session of the Seminar for Arabian Studies held on 24 July, 2009 (2010), s. 20-22.

38 Muhammed Hamidullah, *Kur'ânı Kerîm Tarihi,* çev. Salih Tuğ, İstanbul 1993, s. 43.

39 Muhammed Hamidullah, *a.g.e.,* s. 43-44; Abdurrahman 'Ömer İsbindârî, "Naklü'r-Rıkâ' elleti Kütibe 'Aleyha'l-Kur'ânu'l-Mekkî min Mekketi ile'l-Medine: Dirâsetün Tahliliyyetün Nakdiyye", *el-Kur'ânü'l-Kerîm mine't-Tenzîl ile't-Tedvîn (3),* Müessesetü'l-Furkan, London 2023, s. 63-87.

kapak arasına alınışına kadar mushaf haline getirilmemişti.[40] Muhtemelen Peygamberimiz döneminde her an yeni ayetler vahyedilmesi ihtimali olduğu için böyle bir işe teşebbüs edilmemişti.

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerim'in bugün bize ulaşan metni Hz. Ömer'in, Yemâme savaşında (11/632) çok sayıda hâfızın şehid düşmesinden endişelenip Hz. Ebû Bekir'e tavsiyesi üzerine,[41] Zeyd b. Sabit başkanlığında oluşturulan bir heyet[42] tarafından papirüs veya parşömen parçaları, tabletler, ağaç levhaları, hurma dalları, kaburga ve kürek kemikleri, tabaklanmış deri parçaları[43] üzerine yazılmış mevcut yazılı sayfalar derlenerek ve hâfızların da kontrolünden geçirilerek meydana getirilmiştir.[44] Buharî hadisinde Kur'ân-ı Kerim'in ilk derlenişi şöyle nakledilir:

> Zeyd b. Sâbit şöyle demiştir: Hz. Ebû Bekir Yemâme'de şehid olanların ölümünü müteâkib haber yollayıp beni çağırdı. Yanında Ömer b. Hattâb da bulunuyordu. Ebû Bekir bana şu sözleri söyledi: Ömer bana geldi ve "Yemâme gününün şiddetli harbinde Kur'ân hâfızlarından birçoğu şehid oldu. Ben diğer harb sahalarında da harbin şiddetli olup Kur'ân hâfızlarının şehid edilmelerinden, bu sebeple de Kur'ân'dan büyükçe

---

40 Peygamberimiz döneminde bazı sahabenin kendileri için özel mushaf nüshaları oluşturdukları şeklinde rivâyetler varsa da bu nüshalardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Ancak bazılarının mahiyetleri hakkında sınırlı bir bilgiye sahibiz.

41 Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk yıllarında çıkan savaşlarda, özellikle de irtidat olaylarında çok sayıda hâfız sahabenin ölmesi Hz. Ömer'i telaşlandırmış ve Hz. Ebû Bekir'i bu işe teşvik etmiştir. İbn Nedim, *el-Fihrist, (Teceddüdi neşri)*, c. I, s. 27.

42 Heyette yer alan sahabe hakkında bilgi için bkz. Viviane Comerro, *Les traditions sur la constitution du mushaf de 'Uthmân*, Orient-Institüt, Beirut 2012, s. 63-73.

43 Kur'ân ayet ve surelerinin yazımında kullanılan yazı malzemesi ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethü'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, c. IX, Beyrut 1959, s. 14; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, c. 1, yay. haz. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim, Beyrut 1974, s. 207. Bu konuda yapılan Türkçe bir çalışma için bkz. Veli Kayhan, *Kur'ân Vahyinin Yazıldığı İlk Malzeme*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2014. Ancak günümüze bu tür malzeme üzerine yazılmış herhangi bir örnek gelmemiştir. François Déroche, "The Manuscript and Archaeological Traditions", *The Oxford Handbook of Qur'anic Studies*, yay. haz. Mustafa Shah, Muhammad Abdel Haleem, Oxord University Press 2020, s. 167.

44 Theodor Nöldeke, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträsser, Otto Pretzl, *The History of the Qur'ân*, çeviren ve yay. haz. Wolfgang H. Behn, Brill, Leiden 2013, s. 224-225. Kur'ân-ı Kerim'in derlenmesi sırasında çeşitli yazı malzemeleri üzerine yazılmış ayet ve sureler, komisyona getirildiğinde iki şahidin şehadetiyle kabul edilmiştir. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 48.